УДК 821.161.2'05.09:82.091

Сергій РОМАНОВ,
доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри
теорії літератури та зарубіжної літератури ВНУ імені Лесі Українки,
https://orcid.org/0000-0003-1404-4584;
Олена ПАШУК,
кандидат філологічних наук, доцент кафедри
теорії літератури та зарубіжної літератури ВНУ імені Лесі Українки,
https://orcid.org/0000-0002-8722-3041

Національна основа та європейські складники українського культурного поступу зламу XIX — XX ст. Проєкт Драгоманових—Косачів

Статтю присвячено процесам українського націотворення кінця XIX – початку XX століть. Розглянуто культурні механізми народницького та модерного полюсів, зокрема в їхньому розумінні можливостей і завдань художньої літератури. Ключовими для роздумів обрано проєкти, розроблені представниками роду Драгоманових–Косачів. Пропозиції старшого і молодшого поколінь роду торкалися широкого спектру громадсько-політичних, культурних, мистецьких, освітніх вимірів соціального життя. Спільним для різних формою і завданнями концепцій було органічне збалансування українських традицій та актуального західноєвропейського досвіду суспільного будівництва.

Ключові слова: *держава, культура, нація, імперія, колонія, література, автор, міт.*

Serhii Romanov, Olena Pashuk. The National Foundation and European Components of Ukrainian Cultural Progress at the Turn of the 20th Century. The Drahomanov–Kosach's Project.

The article is dedicated to the processes of Ukrainian nation-building in the late 19th and early 20th centuries. It examines the cultural mechanisms of the populist and modern poles, specifically regarding their understanding of the potentials and functions of belles-lettres. The projects developed by representatives of the Drahomanov–Kosach family are selected as key focal points for reflection. The proposals put forward by the older and younger generations of the family spanned a wide spectrum of socio-political, cultural, artistic, and educational dimensions of social life. Common to these concepts, despite their diverse forms and tasks, was an organic balancing of Ukrainian traditions with the contemporary Western European experience of social construction.

Keywords: *state, culture, nation, empire, colony, literature, author, myth.*

Постановка проблеми. Наприкінці XIX століття український культурно-політичний проєкт опинився перед викликами модерного часу. Загальніше тут слід говорити про виклик історії у її загальнішому вияві: бути чи не бути Україні. Доктрина-концепт *нація*, а отже, національний інтерес тоді тільки почали набирати знайомих нам обрисів. Натомість проблеми, перед якими постали інтелектуали новочасся двох минулих століть, напрочуд суголосні сьогоденню. Потребу й доцільність державного устійнення, мовну автономність, нагальність самобутньої культури, зокрема в її мистецьких осягах, вільний розвій інституцій і соціальних структур, котрі могли б означені напрямки забезпечувати, українці тільки починали усвідомлювати.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Означеним проблемам в останні часи присвячено не так багато посутніх досліджень. З-поміж таких можна виокремити працю літературознавця М. Моклиці, що в жанрі передмови відкриває блок публіцистики та есеїстики Олени Пчілки, шостий і сьомий томи дванадцятитомного Зібрання творів письменниці відповідно [5. Т. 6, с. 12–47]. Не меншої уваги заслуговує і життєпис та політичний портрет Світозара Драгоманова, підготовлений біографісткою Тамарою Скрипкою та істориком Ігорем Гиричем [6]. Слід так само відзначити, що ця книга – початок кількатомного видання інтелектуальної спадщини єдиного сина Михайла Драгоманова.

Мета статті полягає у комплексному дослідженні культурно-державницьких проєктів представників старшого і молодшого поколінь родини Драгоманових-Косачів. До роботи залучено контекстуальні поля перехідної – позитивізм / модернізм – доби з її викликами та можливостями. Зокрема, важливим виявився феномен синергії

національної традиції та інтелектуально-творчих віянь Західної Європи.

Виклад основного матеріалу. На межі XIX – XX століть у середовищі українських інтелектуалів предметом найгостріших суперечок слугувала програма національного відродження. Її складниками були як художня література, так і вироблювана літературна мова. Ішлося про найголовніше – вибір магістралей і засобів політичної боротьби та культурно-просвітницької роботи як її первинного етапу.

Сучасний історик Ігор Гирич ідеологічні розбіжності в платформах обох напрямків-таборів означує через позиції лідерів: «В українському громадському житті еволюціоніст і прихильник органічної праці усіх верств громади Олександр Кониський протистояв конституалістові, але соціалісту й революціонеру Михайлові Драгоманову. <...> Обидві крайності світоглядів О. Кониського і М. Драгоманова, злучаючись докупи, утворювали б гнучкий світогляд української модерної нації. На практиці виходило цілком зворотне, обидва діячі розділили навпіл колись цілокупну Київську громаду, ставились один до одного з цілковитою нетерпимістю» [1, с. 231]. Ширший виклад питання можна знайти в цитованій праці. У поточному викладі висвітлення і доповнення потребують два аспекти.

Перший стосується суто мистецьких, естетичних позицій, які затято боронила Леся Українка. «Культурники», хоч і мали в самоназві виразний пріоритет, насправді до культури в її індивідуально-творчому самовияві підходили позитивістськи. А змагав цей позитивізм зовсім не до зразків найоб'єктивнішого, хай навіть, попри всю умовність терміна, критичного реалізму. Актуальним виявлявся інший, сказати б, прагматично-пожиточний спосіб використання сили й краси мистецтва – його тенденційне підверстування до потреб моменту. Ішлося до свавільного, хоч, певно, з доброї волі, але тим свавільнішого, рекрутування митця на службу «історії», «політиці», «ідеології», – словом, тій силі, яка виступала під іменем народу. Притім народ брався першою й останньою інстанцією у споживанні такої «продукції». Звідси її головне призначення – «покріпляти» людей, єднаючи їх довкола рідного й свого, і вже тому найкращого.

Саме в цьому розрізі Леся Українка виявляла особливу позицію, обстоюючи яку, здобулась на звання «космополітки». (Цим навіть пишалася, бо таке «звання» з тих самих рук дістав і М. Драгоманов.) А на доважок від Володимира Антоновича отримала для себе з товаришами ще й означника «ганебних дезертирів». Лишалось, іронізувала, ще здобути наличку «зрадниці» – й матиме цілком добрий атестат.

Насправді за цим пікіруванням крилось важливе, а для молодих то й головне питання: авторська свобода й, відповідно, суть і призначення творчости. Тому з неприхованим жалем вона згадує у листі М. Драгоманову двох поетів-ровесників. Обох занапастили саме опоненти, персональну провину за що варто покласти на їхнього лідера. Як писала дядькові наприкінці лютого 1894 року: «Він (Кониський. – *Р. С.*) нам ззів одного дуже талановитого поета, що колись писав дуже порядні лірічні та юморістичні вірші, а тепер ріфмує вузькоциклоп'ячі тенденції і по горобцях з гармат стріляє. Ви, може, читали його вірші і переклади в „Пр[авд]і". Ззіли хлопця, схрупали з душею! Тепер їдять одного зовсім молоденького, певне, теж іззідять» [7. Т. 11, с. 281]. Зайве казати, що цей сумний прогноз, чи діагноз, підтвердився і в першому (Володимир Самійленко), і в другому (Іван Стешенко) випадках. Прикрість посилювалася ще й тим, що обоє названих діячів були товаришами авторки в київському літгуртку «Плеяда».

Навряд чи адресат цитованого листа звернув особливу увагу на доробок В. Самійленка. І то не лише з причини поблажливого ставлення до юначих спроб. У сприйнятті мистецтва лідер «політиків» мав набагато більше спільного з позиціями опонента, ніж то могло здаватись. Вихований на літературі російських шістдесятників, М. Драгоманов саме такий тип художнього письма визнавав за найоптимальніший – соціально значимий і перспективний. Понад те, літературу північного сусіда вважав більше позначеною європейськими впливами, а отже, прогресивнішою, за українську. Відтак, тенденції протилежного табору протиставлялась інакша, але теж тенденція – власна.

Головна тут відмінність, важлива й на певному етапі визначальна, полягала у виході за межі «рідного запічка» (В. Винниченко) задля відкриття великого світу й належного в ньому самопредставлення. Лише через національний ресурс увійти до світового порядку денного, стати на рівних із державними народами не вдасться. Робота «на рідній ниві» може бути тільки першим етапом. Однак не впотужнена сучасними ідеями, збавлена радикальних практик, вона, та робота, годна обернутись лиш спробами самозбереження, консервування «традицій предків». Тож і годі тут чекати розвою, руху в ногу з часом.

Саме такими тенденціями, на думку М. Драгоманова, визначалась діяльність Старої громади, відтоді як він її полишив. Власне, й причини розриву пояснював саме цим: «Багато чого не подобалося мені у київських українофілів, – перше, – уступчивість офіціальним колам й залицяння до консервативних кіл, – а у молоді навіть ворожнеча до „радикалів", як тоді звали соціалістів; друге, – величезна одсталість од європейських ідей наукових і політичних та претензія

вирішать всі справи самим національним духом, як то робили московські слов'янофіли» [4, с. 129]. Певніш усього, цитований автор не брав наповажне можливостей аж такої самоконсервації, домонтарства й пошуку свого шляху, що їх могли засвоїти взірцем північних сусідів його колишні соратники. Попри виразні паралелі, київські українофіли поставали в його транскрипції лиш «півазіатами»; в той час, коли московити були ними цілковито. Дистанцію по цій лінії і параметрувала настанова, яку племінникам-Косачатам адресував дядько: усіма силами «спасатись від українсько-російського невежества».

Прихильниця Драгоманова Леся Українка послідовно обстоювала пропоновану візію культурного будівництва. Зокрема, імпонували європоцентризм, широта залучення контекстуальних соціокультурних полів (від античности до сьогодення), антиклерикалізм, мобільність і відкритість у царинах інтелектуально-творчої комунікації, демократизм у розрахунку на всі верстви народу, а не лише його «верхи», тощо. Афоризм про «одну правду і для мужика, і для пана» покладався основою культурно-просвітницької роботи. А її розмах, річ ясна, потребував неабияких ресурсів, кадрових зокрема.

Водночас уже навіть у цій, беручи вужче, інтелектуально-творчій царині небога, противагою дядькові, мала свої пріоритети. І розбіжності, що з часом лиш поглиблювалися, засвідчували генераційну поступальність, навіть еволюцію українського руху. Так, Леся Українка рішуче відмовлялась визнавати ідейно-художню першість чи навіть авторитет для української літератури здобутків і досвіду літератури російської. Раннє захоплення, приміром, Семеном Надсоном чи Всеволодом Гаршиним (а хто ними з молодих тоді не захоплювався?), минулось як хвороби росту. Лишилась хіба «холодна повага», як визначала своє ставлення до Олександра Пушкіна. Повага до майстерности виконання, тобто чистої естетики, але не живий вогонь співчуття, етосу й духовного співгоріння. Усього того, що було й лишалось у стосунку, приміром, до європейських романтиків – німця Генріха Гейне, англійця Джорджа Байрона, француза Віктора Гюґо чи поляка Юліуша Словацького. З цими, як і з багатьма іншими попередниками й сучасниками, вона мала живий діалог – у них вчилася, з ними дискутувала, їх перекладала та поширювала.

Мабуть, не буде великим перебільшенням позначити ідейне дистанціювання або розвиток Лариси Косач в межах драгоманівської платформи саме послідовним запереченням російського авторитету. І йшлося про будь-які варіанти російського, тобто не лише імперсько-монархічні, слов'янофільські й т. п. ретроградні, що їх відкидав і вчитель. Касувалися й толеровані ним ліберальні, демократичні, соціалістичні тощо. У трохи спрощеній, а тому гострій манері цю ситуацію зарисовує Олександр Лотоцький, згадуючи, що «молодь 80х та 90х років дивилася на Драгоманова як на учителя, пророка, вождя – політично-громадський його світогляд, драгоманство було її катехізисом. Але молодь дальшого покоління вже переросла Драгоманова, його поклони перед московськими богами – аж до фактичного пересаджування московської культури на галицький ґрунт – вже не викликали співчуття серед новітньої молоді» [3, с. 143].

Очевидно, Леся Українка, як і більшість «драгоманівців», не пристала б на таке трактування програми учителя. Однак безсумнівно й те, що більшість товаришів уже запевняла суверенітет од російського всіх, а не тільки мистецької, царин життєдіяльности. Ішлося про освіту, науку, політику, громадське життя, сфери приватного тощо.

Другий момент у диспозиції «драгоманівці» – «конисівці» торкається, власне, функцій і завдань літератури. Точніше й принциповіше – її місця в національному поступуванні. Відзначене суголосся у піднесенні ідеологічної тенденції як головного чинника письма й тут зберігало для обох лідерів свою актуальність. Драгоманов, щоправда, застерігав за українцями права й на російську літературу, вважаючи її спільним набутком. Відтак і українська література може працювати на збагачення єдиного простору проєктованої державної федерації.

Натомість Конисьский одним із перших рішуче подав голос за відокремлення від російської матриці. І саме художнє письмо він покладав у наріжники державного будівництва. «Держава слова» може і має передувати державі політичній. Тому література може й повинна стати чинником сепарації – уже не федералізації. До того ж цю свою ферментивну функцію вона спроможна з успіхом виконувати саме на перших, найважчих етапах. Якщо задіяти періодизацію національних рухів історика Мірослава Ґроха, то йтися мало про стадії «наукового зацікавлення» та «патріотичної агітації». Лиш на завершальній стадії «постання масового руху» ця задача для письменства послаблювалась. Однак повністю не знімалась, уже бодай з огляду на те, що в різних частинах розшматованої країни ці стадії не збігалися. Особливо дієвим такий спосіб державотворення здавався в умовах підросійської України.

Зайве казати, що свою художню музу Конисьский цілковито підпорядкував означеній меті. Аби в цьому переконатись, достатньо перечитати будь-що з його малої прози. Ще більше сказане стосується повісті «Юрій Горовенко. Хроніка з смутного часу» (1895), писаної на злобу дня, хоч і не без зіркого ока

обсерватора. Суголосного чину він жадав і від своїх соратників.

Такі підходи Леся Українка й розвінчувала перед дядьком. Але й він творчість небоги схильний був розглядати частиною суспільного, політичного навіть процесу. У своїх оцінках Драгоманов загалом прихильний, але, як завжди, прагне заохотити, підказати, направити: «Твою поезію в останні часи я мало бачу, – пише він у грудні 1890 року, – бо мені од маю не висилають „Зорі". Моя думка завше одна: твоя муза розумненька і тепленька дівчина, та ще молода, мало бачила світу і картин не набралася. Люди з неї будуть непремінно, а надто коли вона буде критично дивитись на „доморощену премудрість"» [2, с. 124–125]. Опріч традиційних застережень від культурної загумінкованости, автор і в цьому листі, й у низці інших так само радить з усіх сил налягати на іноземні мови. А передовсім, як британофіл, на англійську. Саме лінгвістична відкритість гарантує вихід з рідної гавані в таке необхідне українській літературі світове море.

Спілкування учителя та учениці не обмежувалось тільки напучуваннями. Драгоманов охоче дораджував сюжети й теми для літературної обробки, надсилав необхідну для цього науково-критичну лектуру. Знаним прикладом такої співпраці (чи слід це називати саме так?) є поема «Роберт Брюс, король шотландський» (1893). Підказана дядьком історія середньовічного правителя припала до душі молодій авторці. Майже півтора року вона працювала над твором, усякчас тримаючи в курсі справи його натхненника. Тож цілком можна зрозуміти відповідальність перед своїм головним читачем. До пересилки рукопису в Софію поетка з матір'ю (не покладаючись лиш на власні сили?!) ретельно редагує текст.

М. Драгоманов дістав поему листом уже на початку жовтня 1893 року з таким супровідним коментарем: «Посилаю Вам врешті шотландську легенду, а Ви далі робіть з нею, що хочте, по її заслузі,– чі в „Дзвінок" посилайте, чі до кошика кидайте. Тілько прошу, напишіть, яка їй від Вас резолюція вийде, бо все-таки „за своєю дитиною серце болить"... А може, в ній треба буде що поправить, то поправте, коли ж не схочете сами,– напишіть мені, а я вже хутко поправки пришлю (се пишеться в надії, що не один же на світі шлях – до кошика)!» [7. Т. 11, с. 230]. І хоча твір дещо відбігав історичних реалій, надто виразно виявляючи ліричний хист авторки, Драгоманову він сподобався. Не востаннє це пояснюється і тонко проведеною тенденцією: соціалістичним принципом народного начала усіх суспільних рухів. А ще, звісно, розвоєм ідеї державної спілки-федерації двох близьких народів (Шотландії й Англії). Обидві тези, слід сказати, авторка згодом підважить і суттєво ревізує. Так само не дозволятиме собі й вільного поводження з історичним фактажем, «підверстування» його до ідеологічного задуму.

У загальній проєкції учениця розвине, або ж, інакше, модернізує вчення свого учителя. Переконатись у цьому легко хоч і через співвіднесення її світогляду зі знаною драгоманівською тріадою: «У культурі – раціоналізм, в політиці – федералізм, в питаннях соціальних – демократизм» [4, с. 128–129]. У чистому висліді непорушним лишиться хіба останній постулат. Якщо ж співвіряти ідеї культурного раціоналізму з художньо-філософськими візіями Лесі Українки, то можна виявити непросте, та впевнене переосмислення засвоєного замолоду.

Небога чуттям і змислами митця добачала в українській культурно-ментальній матриці ті рівні й переплетення, які ввижалися дядькові-теоретику не вповні придатними до корекції західними впливами. Навряд щоб модель Окциденту в усьому чи бодай у головному надавалась до перенесення на питомо слов'янський ґрунт. Фактично від початків творчого шляху можна помітити в авторки ненастанну боротьбу-взаємодію раціонального (сфера інтелекту) та чуттєвого (емоційна сфера). Це заряджало динаміку її шукань, виявляючи тим амбівалентність українського етосу з опорою і праджерелами таки на рівень чуття. Рівень, опосередкований у трактуваннях Памфіла Юркевича ідеєю кордоцентризму. Зрештою і рух Лесі Українки до освоєння модерної поетики з відходом од реалізму так само засвідчує перегляд магістральної для Західної Європи ідеї культурного раціоналізму.

У вирі суто художньої практики Леся Українка, як і загалом покоління ранніх модерністів, змагала до витворення літератури суттєво іншого регістру, ніж уявляли попередники. Приміром, Драгоманов у взоруваннях на російське шістдесятництво з усім його народним реалізмом та контрабандою протягнутим європейським ідеалом. Також і Кониський в орієнтації на питому традицію та дидактично-просвітницький канон. Таки модерністи продовжили аристократичну лінію нашого письменства, почату П. Кулішем та (частково) харківськими романтиками. Лінію цю ведено було водночас із демократичною (селянською) шевченківською традицією, подекуди в доволі виразній опозитивній навіть паралелі, а часами то й у тісному переплетенні.

Коли поважно розглянути ідею політичного федералізму, то й тут її дієвість Лариса Косач, як і Людмила Старицька, визнавала хіба проміжним етапом поступування. Очевидними розумілися прогресивні начала й загалом уплив федеративної доктрини на вкраїнську людність 1870-х, 1880-х і навіть початку 1890-х років. Тридцятиліття, зовсім темне з погляду

національного пробудження, власне, й освітлювали такі подвижники, як М. Драгоманов. Натомість на зламі віків, коли до праці стала нова генерація, оновились і цілі суспільного руху. Тож закономірно, що здобутки попередників зазнавали у проєктах наступників і доповнення, і переосмислення, і ревізії. У такому, сказати б, еволюційному процесі не часто зважалось на авторитети. Певна річ, що Леся Українка в стосунку до дядька лишалась у межах якнайбільшого пієтету. Натомість такі його учні, як Агатангел Кримський, підважуватимуть застарілі концепції без жодного сантименту.

Для А. Кримського переконання Драгоманова, який, за особистим зізнанням, і «прокинув» у ньому національну свідомість, далеко не завжди видавались зрозумілими й прийнятними. Зокрема, на початках їхнього заочного знайомства юнак перейнявся неправдивим поголосом про нібито фінансування закордонної діяльности женевського вигнанця зі спецфондів царської охранки. (Невдовзі цю провокацію було викрито.) Мабуть, частково і під впливом згаданих чуток студент Кримський виступив із різким дописом про русофільство М. Драгоманова. Той відреагував відкритим листом, де обґрунтовував свої погляди на проблему стосунків України із сусідньою державою. За словами опонента, відповідь старшого колеги його цілком задовольнила, а ще переконала в слушності пропонованих рішень для більшости дискутованих питань. Згодом Кримський теж критично перегляне програму вчителя в аспектах її радикалізації та напрямних геостратегічних завдань.

Порубіжна генерація наростить і завершить федеративні, автономістські й т. п. культурно-суспільницькі візії попередників концептом повної національної окремішности. Власне, українська державність в усіх її модифікаціях 1917–1921 рр. – здобуток саме цього покоління. Не всі, а таки багато з них позбудуться того, що пізніше дістане назви «синдрому Драгоманова» – пріоритету соціополітичних питань над національними.

Отож тільки останній із постулатів драгоманівської тріади – «демократизм в соціальних питаннях» – і лишиться у Л. Косач незмінним. Тут вона не поступиться, віддаючи перевагу егалітарним принципам державного будівництва й управління над елітарними, толерованими, скажімо, Кониським. У такий спосіб через протиставлення художньої концепції та громадсько-політичних переконань може йтися про певний парадокс. Притім, згадуючи літературне народництво опонента, парадокс в обох випадках і в двох різних одмінах. Та пояснення далеко шукати не доведеться: Леся Українка своїм високим мистецтвом задавала вектор росту для усієї майбутньої нації. Нації на марші, сутности, яка щойно творилася. Натомість Кониський устійнював націю тут і тепер, у реальному часі, підпорядковуючи державницько-пропагандивній меті навіть музу.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Під загальним оглядом ідейно-творче поступування Лесі Українки виявилось ближчим до опонента Конисього, ніж учителя і соратника Драгоманова. Утім, дивини в тому, що геніальна учениця пішла далі вчителя, не так і багато, бо ж «відомо, що поганий той школяр, / який учителя не переважить» [7. Т. 4, с. 200]. Дивним стало б якраз щось протилежне. Хоч і тут можливі варіювання теми з огляду на своєрідність педагогічної мето́ди дядька. Згадати, зрештою, його взаємини з Франком і ті колосальні зусилля, що їх мусив ученик проявляти, звільняючись від упливу чи, радше, як сам визначав, диктату наставника. Хто зна, чи не сформована ще вповні світоглядно й психологічно дівчина спромоглася б на протистояння рівня вище заявленому? І чи дійшло б узагалі до такого протистояння?

У подальших студіях на означену тему необхідним бачиться употужнення контекстуального поля проблеми. Зокрема, важливим вектором, який працює на повноту сучасного наукового погляду, є фактор Галичини. Русь, русини, в тогочасній термінології, політично (й територіально) належали до Австро-Угорської імперії. Відповідно, мали свою траєкторію розвою, значно поступовішу, з огляду на конституційні права, запевнені віденським парламентаризмом. Відтак проєкти І. Франка й М. Павлика, В. Барвінського, В. Будзиновського та інших галицьких інтелектуалів-літераторів значно урізноманітнять дискусію.

Використані джерела

1. Гирич І. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX – початок XX ст.) : монографія. Київ : Український письменник, 2014. 496 с. («Світло світогляду»).

2. Драгоманов М. Лист Лесі Українці від 24.XII.1890. *Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчости* / репринт. вид. Луцьк : ВАТ Вол. обл. друк., 2006. 928 с. («Літературознавча скарбниця»).

3. Лотоцький О. Сторінки минулого. Варшава, 1933. Ч. 2. 486 с.

4. Михайло Драгоманов. Автобіографія. *Самі про себе: автобіографії видатних українців XIX століття* / ред. Ю. Луцький. Нью-Йорк, 1989. 327 с.

5. Пчілка О. Зібрання тв. : у 12 т. Луцьк – Житомир : Наукова думка, 2024.

6. Скрипка Т., Гирич І. Драгоманов, син Драгоманова / ред. С. Романов. Нью-Йорк – Київ : УВАН у США, ВД «Простір», 2026. 338 с.

7. Українка Леся. Повне академічне зібрання творів : у 14 т. Луцьк : Вол. нац. ун-т. ім. Лесі Українки, 2021.